

# A MAGYAR NYELVTANKÖNYVEK FELHASZNÁLÁSA AZ ISKOLAI ANYANYELVI OKTATÁSBAN (Történeti áttekintés)

DR. CHIKÁN ZOLTÁNNE

(Közlésre érkezett: 1971. november 17.)

Minden korszak elsőrendű feladatának tekinti, hogy a jövő nemzedék formálásában érvényre juttassa a maga törekvéseit. Legkönnyebben és a legszélesebb tömeget érintve az iskolai oktatás során lehet az ifjúságra hatást gyakorolni, természetes tehát, hogy az iskolai oktatás minden kormányzatnak egyik legfontosabb problémája. Az egyes korszakokban megjelent tantervek mindig az adott társadalom célkitűzését tükrözik. Érvényes ez természetesen az anyanyelvi oktatás tanterveire is. Mivel a tantervi anyag a tankönyvek anyagában valósul meg, a tantervi anyag változásainak számbavétele mellett [1] *meg kell vizsgálnunk a tankönyvek szaktárgyi anyagát is, ha pontos képet akarunk kapni arról, hogy egy-egy kor társadalma milyen igényeket támasztott az anyanyelvi oktatással szemben.*

Az egyes tankönyvek részletes elemzésére az adott keretek között nyilvánvalóan nem kerülhet sor. Éppen ezért azt veszem számba, hogy az egyes korszakokban milyen típusú nyelvtankönyveket használtak, és ezek a típusok mennyiben jelentenek előre- vagy visszalépést a nyelvi normák kialakítása szempontjából. A különböző típusokból a legjellemzőbbeket részletesebben is bemutatom, kitérve az anyag feldolgozásának módszerére is. Feldolgozásomban a fő szempont: az egyes korszakok nyelvtankönyvei anyagukban, módszerükben mennyiben igazodtak a kor társadalmi szükségletéhez, az iskola munkájához. A gazdaságosság szempontja vezetett abban, hogy rövidebb elemzését adtam azoknak a munkáknak, amelyekről már külön méltatás nemrégiben megjelent.

## I. A latin grammatikák kora (1539 — a XVIII. sz. végéig)

Az első hivatalos tanterv hazánkban 1869-ben jelent meg [2]. Természetes azonban, hogy már ezt megelőzően is láttak napvilágot nyelvtankönyvek, amelyek ugyan nem hivatalos tanterv előírása nyomán, ha-

---

\*Régebbi nyelvtankönyveink eredeti helyesírását (hangjelölését) nyomdatechnikai okokból nem tudtam követni.

nem inkább az iskolák gyakorlatához igazodva rögzítették az iskolákban megtanítandó anyagot; képet adnak tehát a megfelelő kor tantárgyi követelményeiről, sőt gyakran módszereiről is.

Első nyelvtanaink abból a célból készültek, hogy megkönnyítsék a latin nyelv tanulását. Mivel a latin nyelv megértéséhez szükség volt az anyanyelv alapjainak ismeretére, így figyelembe kellett venni az anyanyelv rendszerét is. Így jönnek létre lassan a latin grammatikák mellett a vulgáris (anyanyelvi) nyelvtanok; ez a természetes oka a kétnyelvű grammatikák keletkezésének. A magyar nyelvtanirodalom első műve is ilyen kétnyelvű grammatika: **Sylvester János** *Grammatica Hungarolatina* c. munkája [3]. Balázs János meggyőzően bizonyítja, hogy bár vannak, akik szerint már Sylvester előtt is történtek kísérletek magyar nyelvtan megteremtésére (így pl. állítólag Janus Pannonius is írt egy magyar nyelvtant), ezeket a bizonyítatlan feltételezéseket mellőzve el kell fogadnunk, hogy első nyelvtanunkat Sylvester alkotta meg [4].

Sylvesterről szóló munkájában Balázs János jelentőségéhez méltó részletességgel elemzi a *Grammatica Hungarolatina*-t [5]. Ez a grammatika humanista mintára készült, és szerzője a tanítóknak szánta, annak ellenére, hogy ajánlólevele a tanuló ifjúságnak szólt. Ebben a korban még az ókori minták nyomán kétféle grammatika volt használatban: egy elemi fokú a tanulók részére, amelyben kérdések és feleletek váltogatták egymást, és egy magasabb fokú, részletesebb, a nagyobb diákok és az oktatók számára. Ebben az utóbbi típusban több volt a szabály és a példa. Ez a két típus volt használatban nemcsak az ókorban, hanem az egész középkoron át, még a humanisták is ilyen elképzelés alapján dolgoztak. Nyilvánvaló, hogy hatásuk érezhető Sylvester munkáján is, főképp Melanchtoné, mint azt Turóczi-Trostler is kimutatja tanulmányában [6].

A latin nyelvtan mellett Sylvesternek a magyar nyelv nyelvtanával is foglalkoznia kellett, mivel számba akarta venni a latin és a magyar nyelv eltérő szerkezeteit. Így természetesen jutott el a magyar nyelv belső szerkezetének felismeréséig [7]. „Sylvester nem csak magyar, vagy csak latin, hanem műve címének és egész tartalmának tanúsága szerint is — latin és magyar grammatikát írt” [7].

Mit tart Sylvester célnak, miért tanít grammatikát? A grammatika megtanít a szavak közti különbségre, a szavak egybeszerkesztésének tudományára. Hogy idáig eljussunk, meg kell ismernünk a betűket, a szótagokat és eseteket, mert ezek nélkül az ismeretek nélkül sem írni, sem beszélni helyesen nem tudunk. Munkájában a következő témaköröket dolgozza fel a klasszikus és a humanista grammatikusok mintájára: orthographia, prosodia, etymologia, syntaxis.

Sylvester nyelvtanának, az első magyar nyelvtannak egész gondolatmenete is bizonyítja: „a magyar szellem a XVII. sz.-ban a magyar nyelvészeti eszszék területén nagy éleslátást és mélyreható gondolkodást fejtett ki” [9].

Sylvester János munkája után viszonylag hosszú idő után. 1610-ben jelent meg hazánkban a következő nyelvtankönyv: **Szenczi Molnár Albert**: *Novae grammaticae Ungaricae libri duo* [10]. Az első könyv a hangokkal és betűkkel, a szavakkal és ragozásokkal foglalkozik. a második kötet

a syntaxissal. Bevezetőjében a szerző elmondja, hogy mivel Európa-szerte foglalkoznak az anyanyelvek nyelvtanával, illő, hogy a magyar nyelv nyelvtanával is foglalkozzunk (Praefatio.) Részletes nyelvtanában — mint előadja — a görög és a latin grammatikák alapjáról indul, de ő is lényeges megfigyeléseket közöl a magyar nyelv sajátosságairól is. A hangtani részben a magyar hangok kiejtési sajátosságait vizsgálva azokat olasz, francia, német, héber, cseh, lengyel megfelelőikkel veti össze. (Caput I. De literis.)

A névszóragozásban is megtaláljuk a megfelelő latin mintát is a magyar szóalak mellett.

### Paradigma

#### SINGVLARIS

N.	V. Eke,	aratrum,	Szőlő,	uva,	vinea,	Téy,	lac,
G.	Ekájè,	aratri,	ßöløjè,	uvae,		téyè,	lactis,
D.	ekéneç,	aratro,	ßölönec,	uvae,		téynec,	lacti,
Ac.	ekét,	aratrum,	ßölöt,	uvam,		teyet,	lacte,
M.	ekévè,	in aratrum,	ßölövè,	in uvam,		téyjè,	in lac,
Ab.	ekétöl,	ab aratro,	ßölötöl,	ab uva,		téytöl,	a lacte.

A két nyelv párhuzamos tárgyalását jól mutatja pl., hogy Szenczi Molnár beszél a névszóknál nemekről, de tekintettel van a magyar nyelv sajátos jellegére is. Megállapítja, hogy a mellékneveknek csak egy alakjuk van a latintól eltérően, vagy hogy a magyarban az *é* birtokjel a latin genitivus helyett állhat, és ilyen esetben bármelyik deklinációhoz tartozhat maga a szó: „Voces possessivae, quas pro genitivo posuimus in paradigmatis, etsi *é* habeant in finali, suas tamen quaelibet declinationes sequuntur in flexione, ut Masé, alius: masénac, masétól. Jánosé, Johannis, Jánosénac, Jánosétól; et emberé, hominis, emberéneç, emberétöl; Peteré, Petri, Peteréneç, Peterétöl.” (Caput XIV.)

Nem marad el azonban a némettel való összevetés sem: az igék eredetéről szólva megállapítja, hogy vannak olyan latin eredetű igéink, amelyeket *ál* képzővel képezünk, s amelyeknek a németben *iren* képzővel képzett alakja van: Verba porro a Latinis deducta (quae Germani per *iren* efferunt, ut: disputiren, jubiliren), Ungari formant per *ál*, ut formál, format: disputál, dictál, orál, declámál, cantál, predikál, vexál, plantál, próbál, etc.” (Caput XXVIII.)

Érdemes felfigyelnünk arra, hogy *megállapításait igen sok példával támasztja alá.*

Mondattanában példatárul sok közmondást is idéz. A *nyelvhelyességi* megjegyzések mellett, melyeket Anomália címen közöl a fejezetek végén, gondja van tehát a szép stílusra való nevelésre is.

Mindezekon a tartalmi vonatkozásokon túl különös *figyelmet érdemel* a Praefatióknak az a részlete, amelyben *a szerző* elmondja, hogy *feladatának tekinti, hogy a szótár és a zsoltároskönyv után anyanyelve szabályait*

is összefoglalja, megállapításait példákkal támasztva alá. (Mihi itaque Ipsius Celsitudo elementer demandavit, ut linguam patriam, quam Dictionarii et Psalterii editione excolere tentassem, etiam praeceptis Grammaticis, quoad ejus fieri possit, brevibus includerem, et praecepta exemplis perspicuis illustrarem.)

Ugyancsak tág látókörrel, sok szempontot véve figyelembe készíti el nyelvtanát **Geleji Katona István** 1645-ben. Külön érdeme, hogy munkáját magyarul írta meg annak ellenére, hogy korának nyelvtanírói latinul dolgoztak. *Magyar Grammatikáskájában* [11] nyíltan és világosan megmondja, mi indította műve megírására: főképpen a megromlott írásformán szeretne segíteni: „... tsak nem menyí Magyar vagyon, meg a'nyi modon ír. A szollásban-is sok rut illetlenségek vagynak, mellyek-is ez okból származtak, hogy senki a' szóknak tulajdonságukat fel nem keresi, ... hanem tsak kiki a' mint tsetsemő korában szollni tanult, öreg-korában-is úgy szoll; mely miatt ez az ékes, és bölts nyelv igen meg-otrombúlt, és el-parasztult.” Ez vezette őt arra, hogy felkeresse „mind az írásnak, s' mind a' szollásnak igaz öszinte valo modját...” (A' kegyes olvasokhoz). — Nem szándékozott teljes rendszert összeállítani, mint ez már művének teljes címéből is kitűnik.

Geleji Katona munkája 2 nagy részre oszlik: I. Az igaz magyar írásnak Modja felől valo egy-néhány legválogatottabb Observatióskák. Műve II. részében fontos nyelvhelyességi szabályokat rögzít: Az igaz magyarán szollásnak modja felől valo néhány leg-meg-jegyeztetendőbb observatióskák.

*Figyelmeztet a helyes magyar szóhasználatra* pl. azoknál a szavaknál, amelyeket a latin többesben, a magyar egyes számban használ (XIV.), helyteleníti a birtokos szerkezet „éktelen pleonasmus”-át; pl. az ilyen szerkezet: „Az Istennek az ő jo-volta” helyesen így hangzik: „Az Istennek jo-volta.” Ez a fajta szerkesztés „otsmányság!” De másféle szerkezetben is találunk „rut szó-szaporittatást”, pl. „E'benis neminémü superfluitas látatik lenni: Esső esik; holott az eső a'nyit tében, mint: eső. Egy szoval azért esőziknek mondathatnék... Igen el kell távoztatni, a'menyire lehet, azt-is, hogy azon egy szó közel egy-máshoz ne repetaltassék, hanem varialtassék, változtattassék”. (XVII.)

*Utal tájnyelvi sajátságokra* (XXXI—XXXII.), a köznyelvben is különböző nyelvi formákra (XXXIII.).

Geleji Katona igen jelentős úttörő munkát végzett kis könyvecskéjének közreadásával. Ha vannak is ma már naívnak ható megállapításai (különösen a szófejtéseiben, pl. káposzta~kapa hozta stb. (XII.)), igen sok megállapítása helytálló, és megszívlelendő a ma nyelveművelői számára is. (Megjegyzi pl.: „...ha vagyon más alkalmas szokott szó, nem kell ujjat formálni”. XXXVI.). Különös értéke munkájának, hogy a magyar nyelv sajátságai alapján állapítja meg tételeit, tekintet nélkül arra, hogy egy-egy jelenségnek van-e latin példája, vagy esetleg más a törvényszerűség a magyarban és a latinban is.

Egy évtizeddel Geleji Katona nyelvtankönyvének megjelenése után újabb magyar nyelvtan lát napvilágot: **Komáromi Csipkés György** *nyelvtana* [12]. Mint latin nyelvű előszavában írja, tud róla, hogy már Szenczi

Molnár és Geleji is írtak magyar grammatikát, de bár Szenczi Molnárét már látta is valamikor, nem ismeri ezt a két művet. Így mindazt, amit ír, saját elgondolása szerint írja.

A bevezető részben (*Hungariae Illustratae Prolegomena*) a magyar hangokról szól, majd az első könyvben a névszókról ír: (*Liber primvs de nomine*), a második könyvben az igéket (*Liber secvndvs de verbis*), a harmadik könyvben a határozószókat tárgyalja (*Liber tertivs de particvlis*), ide sorolja a határozószókat és a kötőszókat. Mondanivalóját pontokba foglalja. A jelenségek rendszerezésében elődeihez hasonlóan tekintettel van a nyelvhelyességi vonatkozásokra is. Felhívja a figyelmet pl. arra, hogy a könnyebb kiejtés kedvéért a *t* végű igéknél a *t* kieshet, helyesen: szeressed v. szeresd, és nem szeressed vagy szeretsd (... in pronunciando facilitatis causa, ut festem, dicimus fessed, fessem, non festsed, festsem. — De a jóhangzás kedvéért magánhangzó is kieshet, *haragszom* a *haraguszom* helyett).

Dicséri a magyar nyelv bőségét, és állításának igazolására a *ver* igének 80 alakját adja — latin értelmezéssel: verek, verhetek, verem, verhetem, verlek, verhetlek, veretem, verethetem, veretek, verethetek, verethetlek, veretem, verethetem, verettetem, verethettem, verethetlek, verethetlek, verethetlek, verettethetlek, verődöm, verődhetem, verődttetem, verődttethetem, verődttetem, verődttethetem, verődttetek, verődttethetek, verődttetek, verődttethetek stb.

Jelentős eredménye a század nyelvtanirodalmának **Pereszlényi Pál** Grammatikája 1682-ből [13]. A szerző fontosnak tartja a magyar nyelvnek szabályokba való foglalását. A magyar nyelv megtanulása ugyanis nehéz, hiszen pl. három igealak él egymás mellett: tanítok, tanítlak, tanítom, vagy szeretek, szeretlek, szeretem. Ezeket az alakokat pedig nem lehet keverni, tudni kell, mikor melyik a helyes. — Pereszlényi műve első részében a névszókról szól (de az I. fejezetben beszél a betűkről, hangokról és kiejtésükről is) a második részben a névmásokról és a névszóragozásról közöl szabályokat, a harmadik részben az igék és ragozásuk, a negyedik részben a syntaxis kap helyet. — A latin grammatika hatását mutatja nála is, hogy beszél nyelvtani nemekről, és a latin declinációk és coniugatiók mintájára ragozza a magyar szavakat is. A latin grammatika rendszerére alapoz, de pl. a birtokviszony kifejezési lehetőségeinek vizsgálatakor megjegyzi: itt különösen megmutatkozik a magyar nyelv sajátosága (*Hic pulchra et difficilis Vngaricae linguae proprietas occurit*) (Pars II. Caput III.).

Pereszlényi nyelvtana szinte anyaghalmazzá duzzadt a sokféle felsorolás következtében. Mint kora többi nyelvtanírója, a névszók ragozásának vizsgálatakor ő sem a szó hangrendje alapján keresi a végződést (-nak vagy -nek, -a vagy -e), hanem a szó végső hangzójához igazodik. — Mégis igen jelentős munka ez, és különösen jól bizonyítja az első nyelvtanok jelentőségét a normák kialakításában az a fejezete, amelyben a szerző sorra veszi mindazokat a kiejtési sajátosságokat, amelyek *szokásossá* váltak már a magyar nyelvben is. (... hoc apud Vngaros etiam in sermone communi u suvenit.) (Pars III. Appendix de Metaplasmo.)

V. *Olvajunk, olvastatok, olvastak vel anak volna.*

Legiffemus, legiffetis, legiffent.

Futurum formatur ab

Cum *hogy Olvassak, olvass, olvasson.*

Vt Legam, legas, legat.

*Olvassjünk, olvassatok, olvassanak.*

Alias cum utinam uteris pro eo Futuro

*Vajha olvassék.*

Coniunctivi modi tempus praesens

N. S. *Mikor olvassak, olvass, olvasson.*

Cum Legam, legas, legat.

*Mikor olvassjünk, olvassatok, olvassanak.*

Pro hoc Praesenti Coniunctivi

V. g. Quid me turbas cum scribam

Praeteritum imperfectum

*Mikor Olvassék, olvassál, olvassna.*

Cum Legerem, legeres, legeret.

*Mikor Olvassának, olvassátok, olvassúnak.*

Cum Legeremus, legeretis, legerent.

Praeteritum

*Olvastam légyen, olvastál légyen, olvastot légyen.*

Cum legerim, legeris, legerit.

*Olvastúnk légyen, olvastatok légyen, olvastak, vel*

*olvastanak légyen.*

Sic habet *Loptúnk légyen. Gen. 44. v. 8.*

Praeteritum

*Mikor Olvastam volna, olvastál volna, olvastot volna.*

Cum Legiffem, legiffes, legiffet.

*Mikor Olvastúnk volna, olvastatok volna, olvastak volna.*

Cum Legiffemus, legiffetis, legiffent.

Futurum.

*Mikor Olvasandok, olvasandasz, olvasand.*

Cum Legero, legeris, legerit.

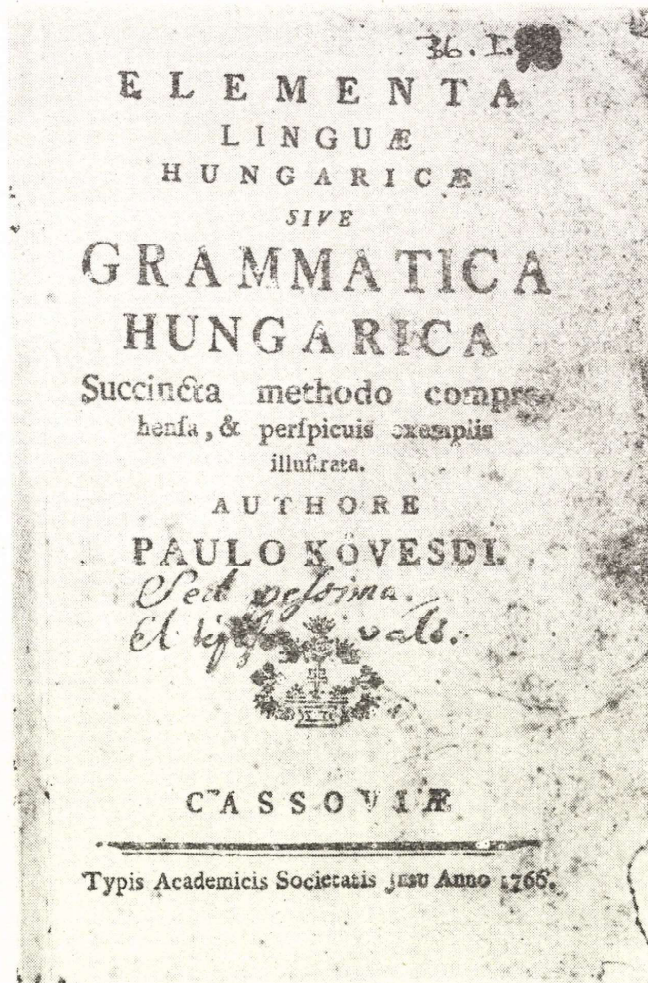
Pereszlényi Pál nyelvtanából. Az igeragozásban minta: a latin coniugatio

Értéke a könyvnek az is, hogy végül Praxis címen a gyakorlati felhasználásra is útmutatást ad, és hogy megállapításait irodalmi példákkal igazolja.

1686-ban jelent meg **Kövesdi Pál** *Elemento Linguae Hungaricae* c. munkája [14]. Mint az olvasónak szóló ajánlása mutatja, a könyv egyaránt szól a tanítónak és a tanulónak (Kirem azért az kegyes Tanító vagy Tanulo Olvasot, ezen csekély munkámat, tülem vegye kedvesen...)

Munkája megírásával az volt a célja Kövesdinek, hogy a magyar nyelv tanulását megkönnyítse.

A magyar hangok felsorolásánál azok képzési sajátságaira is felhívja a figyelmet (c: sequente vocali, ut et praecedente, sonat duriter, ut k sed



Kövesdi Pál nyelvtana. A kassai kiadás címlapja

segente e. i. sonat molliter, uti apud Latinos, ut: Cérna. — cs ut et ts, sonat crasso sibilo.) A ragozási szabályok megállapításánál ő is a szavak végződését veszi alapul latin mintára, éppen úgy, mint Pereszlényi. — Munkája második része syntaxis, ahol azokat a nyelvi formákat szedi sorba, amelyekben a magyar nyelv a latintól különbözik (De syntaxi, in quantum Constructio Hungarica discedit a Latina).

A Magyar Grammatikátskát 1695-ben követi újabb magyar nyelvű munka: **Szónyi Nagy István** *Magyar oskolája* [15]. *Jellegében* egészen más munka, mint az eddigiek: *elsősorban gyakorlati*, felnőtteket akar meg- tanítani az írás-olvasás tudományára.

Szónyi Nagy István az előszóban elmondja, mi vezette műve megírására: a nemzet romlásának egyik fő oka „a' köz népnek tudatlansága”. Ezért legyünk rajta, hogy legyenek mindenütt „magyar oskolák”. Meggyőző hittel szól a tanulás fontosságáról, hangoztatja a nők tanulásának jelentőségét, sőt még arra is felfigyel, hogy „némelly Czigányok is vannak, kik e' tanulásának édesedvén szépen olvasnak, némellyek irnak-is.” *Fel- hívja a figyelmet a gyakorlás fontosságára*: „Mindenik Tanulónak kezében legyen e' könyvetske, és mihelyt a' Táblán tsak egy betüt megmutatsz is, hogy megesmérje formájáról 's nevéről, mindjárt azon egy betüt *praxisra* kell vinni...” Ezután *12 óra anyagára osztva* sorra veszi a magánhangzókat, a mássalhangzókat, a szótagokat. Útbaigazítást ad a módszerre, a gyakorlásra is. Az elemzést így végezteti:

Ebben a' szóban, Atyánk:

1. Hány Vocális vagyon? Kettő: a, á.
2. A' két a á között hány Consonánsok? Egy: ty.
3. A' két Vocális a á között mellyikhez hajol? Az utánna valóhoz: tyánk.
4. Hát az első a? Maga tsinál egy syllabát.
5. A' második á-nak tsak előtte van-é Consonáns? Utánna-is vagyon.
6. Hány Consonáns követi hátúl? Kettő: nk.
7. Mint kell kimondani: tyánk.  
Igy a' többit-is.

Az első magyar nyelvtanok különösen fontosak nyelvünk történetében. Jelentősek, mivel értékes adatokat közölnek saját koruk nyelvállapotáról. Emellett azzal, hogy rögzítik a nyelvhasználat szabályait a XVII. század még ingadozó nyelvhasználatában, elősegítik az egységes normák kialakulását és elterjedését. A latin grammatika hatásától ugyan még nem szabadultak meg, de már megfigyelték, számbavették nyelvünk jellegzetességeit, és a nyelvi normák megállapítása mellett nyelvhelyességi és stilisztikai megjegyzéseket is tettek. *Jelentőségük tehát igen nagy nyelvtörténeti szempontból, de még fontosabb, hogy a nyelvi egységesítés előmozdításában igen fontos szerepet töltek be.*

Balázs János már említett tanulmányában kimutatta, hogy Sylvester grammatikájában tudatosan törekedett az egységesítésre a helyesírás szabályozásával, a helyes kiejtés szabályainak rögzítésével; a szókincs bizo-



nyos fokú rögzítésére (mikor egyes neologizmusokat az irodalmi nyelv szempontjából helytelennek ítélte), s végül a nyelvtani elemek használatának szabályozására is volt gondja.

Mindezt azonban — mint az idézett részek mutatják — első nyelvtaniróinkról szinte kivétel nélkül elmondhatjuk.

Geleji Katona István munkája kivételével latin nyelven írták meg szerzőik XVII. sz.-i nyelvtankönyveinket, és bár még a XVIII. sz. végén is találunk latin nyelvű magyar grammatikát (sőt Gubernáth Antal Institutiója 1803-ból való), a XVIII. sz.-tól már tért hódítanak a magyar nyelvű nyelvtanok is.

## II. A magyar nyelvű nyelvtanirodalom kialakulása

(A XVIII. sz. elejétől a reformkorig, 1825-ig)

A XVII. sz. jelentős munkáinak megjelenése után a XVIII. sz. első felében szinte teljesen holtpontra jutott a nyelvtanirodalom művelése: ebben az időszakban egyetlen jelentős munka sem látott napvilágot.

A század második felében is csak kisebb jelentőségű munkák kerültek kiadásra: így Adami Mihály és Klein Efraim latinul írt magyar nyelvtana.

**Adami Mihály** *Institutiones grammaticae Hungaricae* c. munkáját Bécsben adta ki 1761-ben. Az előző évben már megjelentetett egy magyar nyelvtant németek számára [16]. Ez a tény azt mutatja, hogy könyvét az idegen nyelv tanulásának megkönnyítése céljából írta. — **Klein Efraim** *Specimen enucleatoris grammaticae Hungaricae* c. munkája 2 kiadásban volt használatban: 1776-ban jelent meg az első, 1792-ben a második kiadása [17]. Klein Efraim a kassai evangélikus iskola rektora volt, és mivel más, az iskolai oktatást is segítő munkája is maradt ránk [18], valószínű, hogy ezt a nyelvtant is iskolai célra írta.

Nyilván ez a hosszú pangási időszak és a magyarnyelvűség igénye magyarázza, hogy amikor 1781-ben megjelent egy magyar nyelvű grammatika, az gyors egymásutánban 11 kiadásban terjedt el. Ez a figyelemre méltó munka: *Magyar Grammatica vagy-is a' haza' nyelvnek gyűkeres megtanulására való intézet ugyan a' magyar nemzeti iskolák számára* [19]. Fináczy szerint ez a nyelvtan tulajdonképpen Bél Mátyás könyvének átdolgozása [20]. Mint a cím maga is utal rá, iskolai célokra készült, a magyarul tanulni kezdők számára. Ezért érthető, hogy az első oldalakon a szakszavakat és magyarázatukat adja: „Előadása és lajstroma az újjan magyaráztatott szóknak.” Jellemző a korra, hogy a szavaknak német és latin értelmezését közli, pl.:

Állatos Név.	Hauptwort.	Nomen substantivum.
Beszéd részetskéi	Redetheilen	Particulae stb.

Az anyag feldolgozását a szerző a szótannal kezdte. A nyelvtani rendszer felállításánál még mindig a latin grammatikát vette alapul, és mint a XVII. sz. tankönyveiben, még itt kétféle „szómásoltatás” (declinatio) alapján rendszerezi a magyar szavakat: „a' szómásoltatás az pedig kétféle

az adakozó esetnek különbsége szerint. Azok a' nevek tartoznak az első szómásolatra, mellyeknek adakozó esetek nakba mégyen ki az egyes számban.

Ide tartoznak mind azok a' nevek, mellyekben a' nevező esetnek utolsó tetemében a, o, u vagon; p. o. Kosár, der Korb, kosárnak" stb. (12. o.)

Nem jut el tehát még ennek a századnak a végéig sem a nyelvtan-irodalom odáig, hogy fölismerje a magyar nyelvnek a latintól eltérő sajátos jellegét. Nem a hangrend alapján különíti el pl. az egyes szócsoportokat, hanem még mindig latin mintára a szóvégi mássalhangzók alapján, mint az előző század nyelvtanírói is tették.

Világosan mutatja a latin grammatikai formula alkalmazását ragozási táblázata:

Példázattya az első szómásolásnak:

Egyes szám	Többes szám
Nevező eset. Ez akár hogy mennyen ki mind egy, tsak hogy a, o, u, e, i legyen az utolsó szótetemben.	Nevező eset, ak, ok.
Nemző eset é	Nemző eset é
Adakozó eset nak	Adakozó eset nak
Vádoló eset t, at, ot, ut	Vádoló eset t, at, ot, ut
Szóllító eset mint a' nevező eset	Szóllító eset mint a' nevező eset
Ragadozó eset tól, túl, ról, rúl ban, ba, ból, búl, val.	Ragadozó eset tól, túl, ról, rúl, ban, ba, ból, búl, val.

Érdekes megfigyelnünk a könyv történetét is. Az 1781-es első kiadás címlapján Magyar Grammatica szerepel, és az ü jele 'u (gy'ukeres). A kiadás évszáma római számmal van jelölve, és a könyvben még találunk egy latin nyelvű engedélyezést (Nos Maria Theresia . . .).

A második, 1788-as kiadás címlapján az ü jeleként ü szerepel (gyükeres), az évszám arab számmal van jelölve. Hiányzik a kötetből a latin nyelvű ajánlás. — Az 1792-es 3. kiadás címlapjára magyaros írásformában került fel a Grammatika szó, és magyarul szerepel az engedélyezés (Ő császári és királyi felsége . . . stb.). Lassú, de legalább külsőségekben mégis magyarosodást mutató folyamatot jelez ez.

A grammatika végén magyar—német szótári rész van, ezt követi egy igen figyelemre méltó szólásgyűjtemény, majd közpélda-beszédek (közmondásgyűjtemény) adják a következő fejezet anyagát. Néhány levélminta zárja a kötetet.

A kötet tartalmának alaposabb vizsgálata megmutatja: egy évszázad távolából sem sokban jelent haladást ez a grammatika. Célja még mindig csak annyi, hogy segítse az idegen nyelv tanulását, bár itt már nem anynyira a latinra, mint inkább a németre gondol a szerző. Úgy mondhatnánk, hogy a latin a minta, a német a cél. — Feldolgozásmódjában meglehetősen száraz, mechanikus.

Ekkoriban a helyesírás kérdéseivel foglalkozó irodalom is jelentős munkával gyarapszik: 1780-ban megjelenik **Révai Miklós** *Ortográfiaja* [21]. Bár művét az iskolák számára írta, tárgyalásmódjánál fogva iskolai tanításra nehezen volt alkalmazható.

A XVIII. sz. utolsó évtizedében teljes erővel folyt már a harc a magyar nyelv jogaiért. Felismerték, hogy a helyes és szép nyelvhasználathoz szükséges a magyar nyelv alapos ismerete, ezért minél sürgősebben egy jó magyar grammatikát kellene szerkeszteni [22].

A jó magyar grammatika megszerkesztése már valóban társadalmi igényné vált, annál is inkább, mert lassan megindult a latin tanítási nyelv visszaszorítása. Sem a tanítás anyaga nem volt azonban tisztázva, sem megfelelő tankönyv nem állt rendelkezésre. A korszak helyzetét jellemzően mutatja Dayka Gábor példája. Daykát 1792-ben kinevezték Lőcsére tanárnak. Ekkor látta, hogy mennyire nehéz, sőt szinte lehetetlen eredményes munkát végezni: a tanárnak nincs utasítása, mely szerint taníthat, a tanulóknak nincs könyvük, amelyből a magyart tanulhatnák. A tanulók nagy része tót- és németajkú volt. Dayka az első osztályban így három nyelven kényszerült tanítani a magyart: magyarul, tótul és németül [23].

A század végén *Benyák Bernát*, a magyar tanítási nyelv buzgó apostola is sürgeti a jó tankönyveket, de előbb rendezni kívánja a tanítandó anyagot.

Ez a különben nemes és tágabb látókört feltételező vélemény azonban nem volt egyöntetű. Voltak olyanok, akik tiltakoztak az egységes tanterv és az egységes tankönyv ellen. Így pl. *Kovachich Márton* panaszkodik amiatt, hogy a tanár kezét megköti a tankönyv [24]. Hasonlóképpen vélekedik *Tichy István*, aki szintén tiltakozik az ellen, hogy a tanárokat géppé alacsonyítsák le. Szerinte az olyan ember, aki kínos pontossággal az előírt tankönyvet követi, s egy jottát sem mer belőle kihagyni, nem méltó a tudós és a professzor címre. Az ilyen eljárás csak a tunya és gyenge elméknek való. A professzornak az a hivatása, hogy maga elmélkedjék, kutasson, s ennek a munkának eredményeit közölje, de nem követheti szajkó módjára, gépiesen a mások gondolatait. Elviselhetetlen kényszer olyan ember számára, aki maga gondolkodni és kutatni képes, szolgálai módon mások nyomában járni. Az nem érv, hogy az államnak tudnia kell, mit tanítanak nyilvánosan. Erre az is elég, ha a tanár időnként jelentést tesz a tárgyalt anyagról. Különben is, ha egy tankönyv kötelezően elő van írva, biztosíték-e ez arra, hogy a tanár emellett mást is nem ad elő? [25].

Az ilyesféle meglehetősen túlzó álláspont ellenére is egyre többen érezték szükségét egy jó magyar grammatikának. Éppen ezért 1790-ben az első illusztrált magyar hírlap, a Hadi és Más Nevezetes Történetek c. politikai lap szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel pályázatot hirdettek meg egy jó magyar grammatika írására, hogy nyelvünk gyarapodását előmozdítsák, és siettesék virágzását. Másfél esztendő alatt 4 pályamunka érkezett be, és később még egy ötödiket is kaptak. A beérkezett munkákat Erdélybe küldték, megítéltetés végett, „a' Kolosvári és a' Nagy-Enyedi Fő Oskolákbéli Tudós Professzorokhoz, kik a' Nemzet'

javáért hozzájuk intézett kérésünket örömmel fogadták, 's édes kötelességeknek tartották annak tellyesítését". (Bévezetés.) Mivel magyarországi tudósokkal is meg akarták bíráltatni a beérkezett munkákat, elküldték a kéziratokat Debrecenbe, ahol a „Tudós Ítélok” egyet alkottak a több munkából. Így jött létre és jelent meg 1795-ben a **Debreceni Grammatika** [26].

A munka kiadását a szerzők már azért is igen fontosnak tartották, mivel a magyarok „ékeskedni akarván” az idegen nemzetbéliek előtt, úgy megtanulták az idegen nyelveket, hogy „...ha tsupa Magyarok vóltak is, Magyar szó nem hallatott, hanem a Német, Olasz, Frantzia beszéd harangozott mindenfelé”. (Előljáró beszéd.) Egy idő óta azonban „valamennyire lábra kezdett kapni Hazánkban a Magyar Nyelv; és nem tsak elkezdették azt a Magyarok nem szégyenleni, hanem kezdetek is igyekezni annak nagyobb tökéletességére”. Éppen emiatt új bajok jelentkeztek, amelyek nyelvünk ékesítése helyett „annak rútitására 's rontására szolgáltak”. Ilyen a szükségtelen és helytelen új szavak alkotása.

Még más nehézségek is jelentkeznek a nyelv használatában. Éppen ezért szükséges egy olyan grammatika, mely „Nyelvünk természeti tulajdonságait, fundamentumosan kifejtegetné...” (XXIII. o.)

Mégis megpróbálják útnak bocsátani a szerzők ezt a grammatikát. Céljukat világosan megjelölik: „...a Nyelvbenn már benne lévő változásoknak, és minémúségeknek okait és kútfejeit, igyekeztük világosságra hozni 's meghatározni...” (XXVIII. o.)

A Debreceni Grammatika írói anyagukat XII. „tzikkelyben” tárgyalják; a cikkelyek végén a Mesterség-szók Laistroma, vagyis a szakszavak jegyzéke található, majd befejezésül egy Toldalék a szók származtatásáról.

A Debreceni Grammatika sokat vitatott és emlegetett nyelvtankönyvünk. A nyelvújítók teljes egészében elítélték merev, a nyelvi változások lehetőségét tagadó álláspontja miatt. Kétségtelen, hogy ezzel a szemlélettel valóban elmaradt korától, javára kell azonban írunk, hogy igyekszik a latin és német nyelv sajátosságaival szemben a magyar nyelv sajátosságait rögzíteni. Így pl. kimondja, hogy a magyarban nincs nyelvtani nem (XXVII. §), hogy „a Magyarbann a Hatodik Ejtés, mindenkor valamely Előlutóljáróval szokott megkészülni; még pedig nem tsak ezekkel: tól, tól, hanem e következőkkel is: val, vel, ról, ról, túl, túl, ból, ből, által, bann, benn, on, en, vagy nn” stb. És kimondja: „Majd alább ki fog tetszeni, melly nagy légyen a külömbség a Deákok' és más Napnyúgoti Nyelvek' Ejtései között” (XXX. §). Rögzíti azt is, hogy „Ez a különös és egy Nyelvel sem köz tulajdonsága vagyon Nyelvünknek, hogy minden igaz Magyar Szavainkbann vagy tsak tsupa kemény, vagy tsak tsupa Gyenge Magábannhangzók találatnak” (CX. §).

Nyelvhelyességi megjegyzéseiben is a magyar nyelv jellegére van tekintettel, pl. megállapítja, hogy ha több névszó kerül egymás mellé, akkor csak az utolsót kell „ejtegetni”, pl. fák', füvek' és virágok' magva. (XXXVIII. §).

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy teljesen sikerült elszakadnia a latin nyelv szemlélettől (pl. megkülönböztet vocativust is), de legalább

látta, hogy a két nyelv jellege különböző, és céljának a *magyar* grammatika megírását tekintette.

A Debreceni Grammatika egyik alapja **Földi Jánosnak** a munkája volt, melyben a szerző sok nyelvhelyességi szabályt rögzített. Német minták hatására hangoztatta, hogy a nyelvkönyvet kell a nyelvhez alkalmazni, nem pedig a nyelvet a nyelvkönyvhöz [27].

A pályázatra beérkezett munkák közül még külön figyelmet érdemel **Gyarmathy Sámuel** „*Okoskodva tanító Magyar Nyelvmestere*” [28]. Munkáját nem tanulóknak szánta, az volt a célja, hogy a tanítók eligazodhassanak „kéttészeskedésekben”.

*A század utolsó évtizedében a magyar nyelv jogaiért vívott harc erősödését a fellendülő nyelvtanirodalom is mutatja.* Az utolsó évtizedben több nyelvtankönyv jelent meg, mint a század első 90 évében összesen.

Andrád Sámuel „A magyar szóllásnak módjáról” értekezik [29], Rosenbacher Ferenc „Kisedekhez alkalmaztatott magyar grammaticát” szerkeszt [30], Szenthe Pál Magyar oskolájának [31] első részében Magyar grammatikát ad, Pázmándi János Magyar grammatikáját [32] Bőjthi Antal munkája [33], majd a Pozsonyi Grammatika követi [34], és zárja a sort Vitkóczy Máttyás Három nyelvvenn szólló rövid magyar grammatikája [35].

Több latin nyelvű munka is megjelent még a század utolsó évtizedében is [36].

Jellemző terméke ennek a kornak **Rosenbacher Ferenc** *Kisedekhez alkalmazott magyar grammatikája*. Katekizáló munka. A latin grammatika alapján állva 2 deklinációt különböztet meg, de ezt a 2 declinációt a magyar nyelv sajátosságai alapján határolja el magas- és mélyhangrendűre. Mekülönböztet még ő is a szavak között férfias és asszonyi neműeket (33. o.). Például latin írókat idéz, a kérdéseket magyarul teszi ugyan fel, de megjegyzi: „minden Kérdést deákul is ki-tettem a' könynyebb meg-értés végett”. Figyelemre méltó megállapítása: „... rövid Példákkal, és Gyakorlásokkal minden Kérdést meg világositottam, mert Hosszas út a' Regula, rövid és Könnyű a' Példa”. — Érdekes keveredését mutatja ez a munka a latin és a magyar grammatika együttes tárgyalásának. Könnyű meglátni belőle, hogy milyen nagy nehézséget jelentett a kor írói számára a latintól, a hagyományoktól való elszakadás.

**Szenthe Pál** is érezte, hogy nem könnyű munkára vállalkozott. Éppen azért baráti közvetlenséggel fordult olvasójához: „Ha ez unalommal telyes munka tetszik, tanúld belőle Magyar nyelvedet; ha nem tetszik, írj jobbat, én örömet tanúlok tőled”. (7—8. o.)

**Bőjthi Antal** habozik a hagyományos latin és az újabb magyar feldolgozás lehetősége között. Bevezetőjében elmondja, hogy munkáját először latinul írta meg, azután fordította le magyarra. Több magyarázattal írta meg művét, mert a kis gyermekek „a' Nemzeti Iskolában ... csak annyit tanúlhatnak a' Magyar Nyelvből, mint a' Szajkó a' fütyölésből”. Célja a nyelv művelése. A nyelv csiszolását „a' Józan Okosságna, a' Nyelv Tulajdonságána és a' Vakartabb Nyelvű Magyaroknak Törvényei

PARADIGMA  
CONJUGATIONIS  
VERBORUM,

ET

METHODUS

UISDEM RECTE UTENDE

HUNGARIS

PROPRIA.

Lk. x. 106. 3.



Pozsoni,

Typis Simonis Petri Weber, 1799

107  
2

A XVIII. sz. utolsó évében kiadott Paradigma

szerént, folytassák...” „Szabad a’ mi szabad a’ Poétának, tudgyuk”, de a jó magyar szavakat neki sem szabad elrontania (298. o.).

Kiemelkedő darabja az évtized termékének a *Pozsonyi Grammatika*, **Szentgyörgyi István** sárospataki professzor műve. Jelentősége, hogy törekszik az elmélet és a gyakorlat összekapcsolására: rövid, világos meghatározásait példákkal támasztja alá.

A kor latinul írt grammatikái nemcsak formájukban illetve nyelvükben őrzik a hagyományt, hanem tartalmukban is. Jellemző példája ennek a már korszerűtlenné vált régi minták késői leszármazottja: a Paradigma, ez az 1799-ben Pozsonyban kiadott ragozásgyűjtemény (vö. a 36. jegyzettel).

A XVIII. sz. utolsó évtizedének fellendülést mutató termése után a XIX. sz. első évtizedében ismét némi visszaesés következett, hogy azután a reformkori küzdelmeket megelőző években újra nagy lendülettel induljon meg a nyelvkutatási munka.

A század első nyelvtankönyve latin nyelvű: **Gubernáth Antal** *Institutioja* [37]. A mű két részből áll: az első részben a hangokkal és a szavakkal foglalkozik, a másodikban a szintakszissal. Az első rész elméleti

**ANTONII GUBERNÁTH,**

LINGUAE, ET LITTERATURAE HUNGARICAE IN  
REGIA POSONIENSI ACADEMIA PROFESSORIS P. O.  
AC EMERITI UTRIUSQUE INSURRECTIONIS REGNICO-  
LARIS CAPITANEI,

INSTITUTIONES

**L I N G U A E**

ET

LITTERATURAE

HUNGARICAE.

---

TOMUS I.

COMPLECTENS

GRAMMATICAM

CUM

SYNTAXI.

---

POSONII,

TYPIS GEORGII ALOYSII BELNAY.

---

1802.

*Gubernáth Antal még a XIX. sz.-ban is latinul írta meg nyelvtanát*

feldolgozásában nem lép túl a 100 évvel azelőtti elgondolásokon. A 2. rész, a szintakszis a tanároknak szól, és nem a mondattan szabályait akarja összefogni, hanem nyelvhelyességi kérdésekről szól, a magyaros kifejezéseket szedi csokorba. Sajátos ellentmondás, hogy latin nyelven dicséri a magyar nyelv szépségeit, és latinul buzdít a „purizmusra” (II. 4.), latinos kifejezések helyett magyarosakat ajánl. Nemcsak latin szavak, kifejezések helyett ajánlja a magyar formák használatát, hanem előre mutató módszerrel gyakorló szövegeket is közöl, a szöveg helytelen formája mellett a helyes megoldást is adva:

Tegnap nagy *solemmizálás*  
*celebráltattott*, és igen sokan *mor-*  
*tificálták* testjeiket.

Tegnap nagy *ünneplés tarta-*  
*tott* és igen sokan sanyargatták  
testjeiket.

Értékes és figyelemre méltó része Gubernáth Antal nyelvtanának végén a szótári rész: szinonimaszótár, szólásgyűjtemény magyarázatokkal és közmondásgyűjtemény igen gazdag anyaggal.

1806-ban jelenik meg **Révai Miklós**nak *Elaboratior Grammatica Hungarica* c. munkája [38]. Ezek között a keretek között nincs lehetőség arra, hogy részletesen elemezzük, mennyiben lép túl ez a viszonylag nagy terjedelmű munka az előző század latin nyelvtanain. Felépítésében majdnem azonos velük, a latin és a magyar nyelvtan szinte összeolvad. De igen alapos, részletező és elemző tárgyalásmódjában sok az önálló megfigyelés. Mint nagy elődjei, ő is kitér a helyes magyarság kérdéseire.

Sok elméleti tételt is rögzítő magyar nyelvű nyelvtankönyv a század első éveiből **Ágoston Antal** *Magyar oskolája* (1805) [39]. A szerző hoszszas elméleti fejtegetéseiből kitűnik, hogy egyrészt a nyelv károsodását látja a nyelvi változásokban, („Az Anya Nyelveket homályosítva, és károsítja a’ sok idő. 23. §”) — másrészt helyesen ismeri fel a nyelv bővülési tendenciáját: „Ha az ember most is olly sok esztendőig élne, mint a’ Vízözön előtt, vagy annakutánna is jó darabb ideig, úgy kiki az egész Nyelvet meg tanólhatná... De... kitsoda az egész Magyarság közül, a’ ki igazán mondhasza, hogy ő az egész Magyar Nyelvet tudgya?” (24. §). Megállapításai legtöbb esetben túlzóak, sokszor naívak és maradiak, ezért inkább visszafogó, mint előremutató munka.

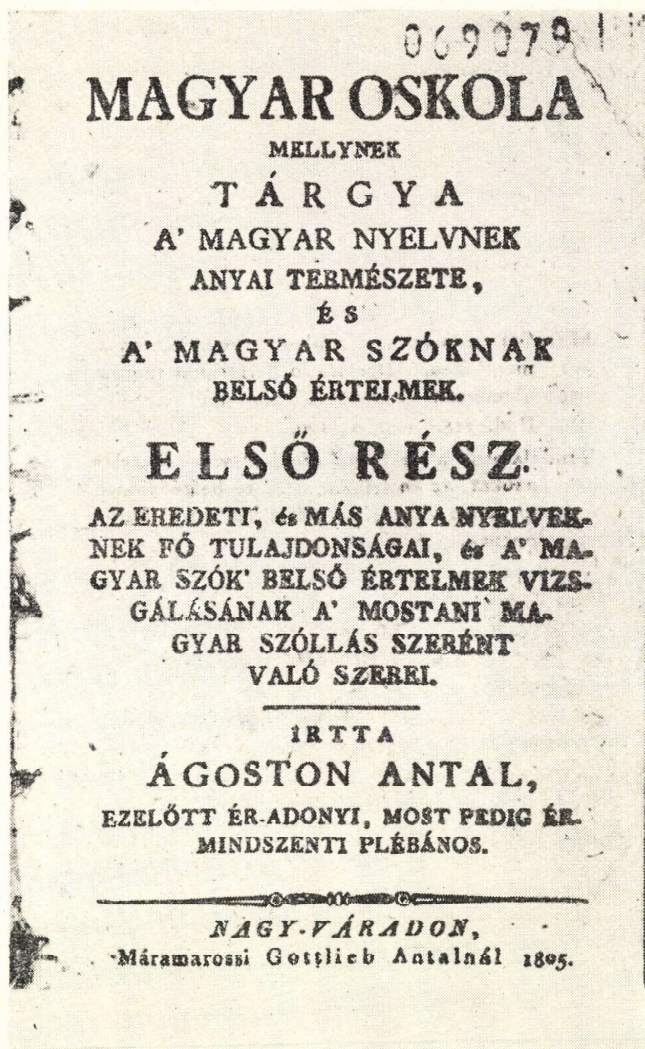
Különösen naívak szómagyarázatai:

A Fő fő? Persze, hiszen az ember feje gondokban fő. (Csak az a szerző dilemmája, hogy nemcsak emberfő van, hanem van lófő, sőt szármáfő is, az pedig gondokban soha nem fő. Szerinte így nyilván arra kell gondolnunk, hogy a vér a fejben — míg az ember vagy állat él, fő — felemelkedik.) A Főd vagy Föld főd, mert előbb-utóbb mindent befőd. — A Fül fül: de nem a tűztől, mint a kemence, hanem a beszédtől.

A Hal hal-e? Ez nagy kérdés, mert a hal nem hal, hanem döglük. Ezek szerint a Hal nem akkor hal, mikor megdöglük, hanem éppen ellenkezőleg; akkor mikor él. A hal ugyanis azt jelenti, hogy a lélek elválik a testtől. A Hal is azért hal, mert testének síkossága miatt mindentől könnyen megválik.



Az Ég ég: éjszaka a csillagok égnek rajta stb. (150—180. o.) Érdeme viszont, hogy az igeragozási táblákon túl is alkalmazza a táblázatos összefoglalást.



*A század elejének magyar nyelvű terméke Ágoston Antal Magyar iskolája*

Szólnunk kell a század elejének egy úttörő jellegénél fogva igen jelentős munkájáról: **Simon Antal Igaz mesteréről** [40]. Igen nagy érdeme, hogy a fonetikai oktatásnak is megveti az alapját, és ezzel a nyelvtanítás egyik fontos ágának: a helyes kiejtésnek művelésére is felhívja a figyelmet [41].

A század első éveinek nyelvtankönyvei még nem alkalmasak arra, hogy iskolai oktatás alapjául szolgáljanak. Éppen ezért — mint erről a

Debreceni Ev. Ref. Főgymnasium 1894/95-i értesítője beszámol [42], 1801-ben az egyházkerület bizottságot küldött ki: készítsen tervet a tanítandó tudományokról, és tegyen javaslatot: kire lehetne bízni a tankönyvek megírását. Ez a bizottság javasolja: minthogy a Debreczeni magyar grammatika az iskolák számára igen bő, jó volna belőle kivonatot készíteni. — Ez az igény más oldalról is jelentkezett, így valóban el is készült ez a rövidített kivonat: a *debreceni grammatika* 1808-ban [43]. A kivonat szerzője nem tüntette ugyan fel, hogy munkája átdolgozás, de nyilvánvaló a hasonlóság, sőt helyenként az azonosság a két mű között. Felosztásában azonban már határozottan 3 fő részt különít el:

- I. a Magyar szóknak helyes leírásáról és kimondásáról,
- II. a Magyar szóknak tulajdonságairól és változásairól,
- III. a Magyar szóknak a beszédben való egybeszerkesztésének módjáról.

Lényegében tehát már a ma is szokásos hármas felosztást találjuk: hangtan, szótan, mondattan.

Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy a könyvnek a tanítóhoz intézett előszavában a szerző hangoztatja, hogy az anyanyelv alapos tudása nélkül idegen nyelvet tanítani „haszontalan fáradság”. Ezért lelkére köti a tanítóknak, hogy a magyar nyelvtant maguk is jól megtanulják.

A XIX. sz. első negyedének egyik jelentős munkája **Verseghy Ferenc** *Epitoméja* [44]. Az iskolai oktatásban is használható jó magyar nyelvtan megjelentetését sürgető általános követelés hatására 1814-ben a helytartótanács Verseghyt bízta meg azzal, hogy egy jó magyar grammatikát szerkesszen. Verseghy 1816-ban megírt latin grammatikáját 1817-ben követte egy német grammatikája, és utána *1818-ban a magyar nyelv nyelvtanának megírására is vállalkozott* [45]. Ennek az 1818-as magyar nyelvű nyelvtannak az olvasóhoz intézett bevezető sorában maga is elmondja, hogy grammatikáink száma már harmincnál is többre megy. Ezek egymástól „több mivolti dologban” különböznek, mert „az egymással ellenkező rideg szokások, és önkényes vélemények” összezavarták nyelvünket. Ezért bízta meg őt a Helytartótanács „a’ Magyar Grammaticának Plánum szerint való” kidolgozásával és „világos szókkal megkivánnya, hogy e’ munka határozott Principiumokra építtessen”. — Munkájában célja, hogy elszakadjon a latin grammatikától:

„Melly helytelen példázat a’ Magyar nyelvnek tanításában a’ Deák Grammatica és Syntaxis, csak az ítélni meg voltaképpen, ki a’ napnyugoti és a’ napkeleti nyelvek között való mivolti különbségeket átlátni, ’s mindenik emberi nyelvben a’ nemzeti részt az emberi nyelvnek mivoltához tartozó résztül helyesen megválasztani tudgya. Már a’ Grammaticában is akadnak elő számos nemzetiségek, mellyek a’ tanításnak módgyát a’ Magyarban a’ Deákétül messze elválasztyák, ha csak egyébaránt mindent öszvezavarni nem akarunk: de a’ Syntaxisban, melly mindenik emberi nyelvnek nemzeti lelke, olly messze távozik anyanyelvünk a’ Deáktül, sőt még a’ többi napnyugoti nyelvektül is, hogy mihelyt ezeket követi, azonnal nevetséges szokatlanságokat, és érthetetlen természetlen-

ségeket is szül. Ezeknek eltávoztatására elkerülhetetlenül szükségesnek ítélem, hogy a' határozott Principiumokra épített Grammaticában a' Syntaxis voltaképen előterjesztessen, mellynek fogyatkozása a' Latinizmusoknak mind eddig egyetlen egy forrása volt."

Könyvével a tanítóknak akar segítséget nyújtani. (... hogy a' Tanító Uraknak világosságot és könnyebbséget szerezzen...) De már a tartalomjegyzék (A' Nyelvtudományban előkerülő kérdéseknek Lajstroma) is elrettentheti a nyelv iránt érdeklődőket: XXVII. szakaszban 268 § jelzi már előre, hogy itt bizony rengeteg szabályt találunk, és még visszariasztóbb lesz ez a szám, ha figyelembe vesszük, hogy egy-egy §-on belül még közöl egy sereg alpontot is (pl. a II. szakasz 20. §-ában a)–g)-ig!).

Feldolgozásmódja katekizáló: a rövid kérdéseket több-kevesebb szabály követi, száraz, helyenként nehézkes fogalmazásban. Ilyen formájában ez a könyv aligha volt alkalmas arra, hogy a kor gyermekeinek kedvelt tankönyvévé váljon.

Összefoglalva a XVIII. sz.-nak és az XIX. sz. első negyedének nyelvtanirodalmi munkásságát, megállapíthatjuk, hogy *nyelvtaníróink igen lassan és nehezen, de egyre inkább elszakadnak a latin grammatika szellemétől. Keresik, kutatják a magyar nyelv sajátosságait, nyelvhelyességi megfigyelések sokaságát rögzítik. Nemcsak nyelvében, hanem szellemében is magyarrá lesz tehát ez a nyelvtanirodalom.*

Ez az irányzat természetesen függ össze a felvilágosodás nagy hatásával. Míg az előző korszakban a nyelvtankönyvek célja a latin nyelv tanításának és tanulásának megkönnyítése volt, a XVIII. sz. utolsó negyedében társadalmilag meghatározott szerepük lesz az irodalmi nyelv normáinak kimunkálása és megszilárdítása [46]. Jellegeiben változik tehát a nyelvtanirodalom. Benkő Loránd ezt a korszakot a magyar nyelvtanítás reneszánszának, klasszikus, sőt hősi korszakának nevezi [47].

Miért van akkor, hogy mégis állandó a panasz, hogy nincs jó nyelvtankönyv, és még a XIX. sz. elején sem rendeződött megnyugtatóan a magyar grammatika ügye? A legfőbb oka ennek az, hogy éppen a nyelvi normák tisztázatlansága folytán az egyes nyelvtanírók saját, esetleg provinciális nyelvhasználatukat tekintették követendő mintának, és elvetették, sőt rossznak bélyegezték mások nyelvtanát. Saját munkájuk dicsérete és más munkájának a lebecsülése szinte természetes jelenségnek tűnik a kor nyelvtanirodalmában [48].

Mi lehet ennek a következménye a kor iskolai nyelvtanai szempontjából? Először is az, hogy sürgetik a központilag kiadott, tehát általánosan elfogadható normákat rögzítő nyelvtankönyv kiadását. Ez azonban nem ment simán. A tankönyvek kérdése már az 1790-es országgyűléstől kiküldött közoktatási bizottságban is szenvedélyes vita tárgya volt. 1792-től kezdve, miután a magyar nyelv hosszas harcok eredményeképpen bekerült az iskolai tantárgyak közé, egyre sürgetőbbben követelték egy használható jó magyar nyelvkönyv kiadását. Ez — mint a kor nyelvtankönyveinek ismertetéséből kiderült — valóban megoldatlan probléma volt. Hivatalos rendelkezéssel azonban — mint láttuk — csak 1814-ben gondoskodtak magyar nyelvtanról: Verseghy munkájáról. Ez a nehezen várt

könyv sem hozta meg azonban a kívánt eredményt: a gyermek világtól távol álló, száraz grammatika ez, mint a kor nyelvtankönyvei általában.

Míg egyrészt a nyelvi normák tisztázatlansága miatt a különböző nyelvtanok különböző szabályokat rögzítettek, másrészt az is nehezítette a tanítók dolgát, hogy a tankönyvírók módszeres szempontokra egyáltalán nem, vagy csak igen ritkán voltak tekintettel [49]. A tankönyvek módszeres felhasználása így valóban nagyon nehéz is volt. Azért vannak hívei a katekizáló nyelvtanoknak a közlő, leíró nyelvtanokkal szemben, mert azok legalább „enyhítették a közlés ridegségét”, és „a kérdés fölvetése már gondolkodásra sarkalhatta az élesebb eszű, gyorsabb felfogású tanulókat” [50]. Ez bizony még meglehetősen szerény „eredmény”.

A nyelvtanírók számára pedig nehézséget jelentett, hogy nem voltak tantervek, amelyek a megtanítandó anyagot rögzítették volna, így ki-ki saját elgondolása alapján dolgozott, és adott túlságosan sok vagy túlságosan is kevés anyagot.

A jó nyelvtankönyv létrejövését gátló tényezők tehát: a nyelvi normák bizonytalansága, a tantervek hiánya és a módszeres kérdések tisztázatlansága.

A régen óhajtott, korszerű, tudományos és módszeres iskolai nyelvtankönyv éppen ezek miatt az okok miatt még hosszú ideig várat magára.

### **III. Nyelvtanirodalmunk a reformkortól az első magyar tanterv megjelenéséig (1825—1838.)**

A reformkor idején újabb hatalmas lendületet vesz a magyar nyelv kérdéseivel foglalkozó irodalom. A nagy nemzeti felbuzdulás hatására a nemzeti nyelv iránt érzett tisztelet és szeretet hatása alatt sokan hazafiúi kötelességüknek érzik, hogy a magyar nyelv sajátosságait kutassák.

Ebből természetesen következik, hogy a XIX. sz. első felének nyelvészeti tárgyú irodalma számszerű eredményeiben is nagy mértékű fellendülést mutat. Ez a fellendülés lényegében már az előző században megindult (Benkő Loránd megállapítása szerint míg 1539—1770 között mindössze másfél tucat nyelvkönyv, nyelvtani problémákkal is foglalkozó munka maradt fenn, addig a XVIII. sz. utolsó 3 évtizedében közel félszáz nyelvtani jellegű munka látott napvilágot [51]), a fellendülést azonban némi megtorpanás követte, hogy azután újult erővel lendüljön fel a magyar nyelvvel foglalkozó irodalom. Kovalovszky Miklós a reformkor tudományos nyelvét vizsgálva megállapítja: „A XIX. század első felének magyar nyelvészeti irodalma feltűnő fellendülést mutat. 1750—1800-ig (8 latin és 16 német nyelvű munka mellett) 11 magyar nyelvű nyelvtan jelent meg, egyéb nyelvi vonatkozású munkákat, a nyelv műveléséről és a helyes magyarságról szóló vita- és röpiratokat nem számítva. A következő fél századból 19 latin és 91 német nyelvű magyar nyelvkönyv mellett 90 magyar nyelvű nyelvtanunk van, némelyik sok kiadásban” [52].

Az egész korra jellemzően rögzíti *Szilasy János* a nevelés tudományáról írt művében, ahol külön fejezetben szól „a’ nemzeti Nyelvtudo-

mány' tanulásáról": a nyelv tanulása szükséges, de hogyan kell tanítani?" Megállapítja, hogy a helyes kiejtésre saját példájával tanítson a tanító. A helyesírást is tanítani kell, bár annak tanítása azért nehéz, mivel a szabályok még nincsenek lefektetve. Végighalad a leglényegesebb ismeretek során, rögzítve, hogy mit tart fontos ismeretnek [53].

Ennek a korszaknak egyik nagy eredménye, hogy körvonalazta az egységes nyelvi normákat. Hangtani vonatkozásban a különböző nyelvtanok ebben a korban még tükrözték ugyan az ingadozást a nyelvjárási formák és az alakuló egységes hangállomány között, de már terjesztették az egységes formát, és megpróbálták azt nemzeti tekintélyűvé tenni. Ennek a munkának fő irányítója Kazinczy, majd Vörösmarty volt, aki „nemcsak személyi tekintélyével, hanem a Tudós Társaság teljes súlyával is terjeszteni tudja Kazinczyék vívmányait . . .” [54].

De az egységesülés nem csak a hangtanban jelentkezik: a század első felében megjelent nyelvtanok között is igyekszik egységet teremteni a Magyar Tudós Társaság, közrebocsátva 1846-ban **A magyar nyelv rendszere**t. A mű megjelenését az anyag alapos megvitatása előzte meg, és az Akadémia hivatalos jóváhagyása valóban biztosíték volt arra, hogy korszerű tudományos ismereteket ad, és elfogulatlanul és megbízhatóan rögzíti a nyelvi normákat.

Mi volt a helyzet ebben a korban az első hivatalos nyelvtankönyv megjelenése előtt?

Mint az eddigi nyelvtanirodalomban is, készültek olyan munkák, amelyek elsősorban tudományos célt kívántak szolgálni [55], és voltak, amelyek az iskolai oktatás célját tartották szem előtt. Az első csoportba tartozók elsősorban a nyelvi normákat akarták rögzíteni, főként az írók számára, a második típust képviselők az iskolai oktatást szerették volna minél eredményesebbé tenni. Nem volt ritka az olyan szerző sem, aki megírta a grammatikáját, és maga készített belőle kivonatot az iskola céljaira (Szalay, Táncsics stb.) [56].

Vizsgáljunk meg néhányat közelebbről a kor jellemző terméséből!

Több kiadást megért **Szalay Imrének** a kisebb tanulók számára 1828-ban kiadott munkája [57]. Ajánlásában a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a leánynevelő intézetekben különösen gondosan kell tanítani az anyanyelvet, hiszen nincs hathatósabb eszköz a nyelvi nevelésre, mint ha az édesanyák jól tanítják kisdedeiket.

Munkájának sikerét — több kiadását — éppen az a tény is indokolja, hogy az egységes kiejtést és helyesírást szorgalmazta munkájában. Katekizáló feldolgozása, rövid kérdésekre adott rövid feleletei módszerében is elsajátíthatóvá tették az anyagot. — Igen nagy haladást jelent ez, ha elgondoljuk, hogy **Kassai Józsefnek** csak néhány évvel előbb, 1817-ben megjelent Magyar Nyelvtanító Könyvéről egyik bírálója azt jegyezte meg, hogy a könyv tanulmányozásakor „kábulást okozó zűrzavarba fúl belé az ember” [58].

Egyrészt a nyelvi normákhoz való kötődés biztosítja Szalay számára, hogy nyelvtanát valóban használják az iskolákban, másrészt az a tény, hogy

tudatosan törekedett az anyag módszeres feldolgozására. A 4. kiadás elé írt Előszóban igen világosan rögzíti a nehézségeket, azok okait, és jól látja a feladatokat is. Éppen ezért érdemes szó szerint idéznünk a korra is jellemző megnyilatkozását. Ezeket írja: „Mindeneség kimivelt nemzet tanulja és tanítja a' kisdedeken kezdve saját nyelvét; mert ez nem csak vezetőke, hanem jegybéllyege is a' nemzeti míveltségnek, 's a' pallérozott nemzetek közé tartozásnak. Nemzetünknek is ezen ösvényen kell előre haladni 's a' kora 's czélarányos nyelvoktatást már a' kisebb neven-dékekkel elkezdni. — Allap nélkül képtelenség építeni. . . . Valamint egyéb mesterségekre 's tudományokra, úgy a' nyelvre is idején kell tanítgatni kisded 's boldog jövődöre serdülő ifjú polgártársainkat; de olly előadással, olly rendességgel, olly leereszkedéssel a' gyengekorú elmékhez, hogy ezek könnyen, jó kedvel, 's még is sikeresen foghassanak e' fontos és nemzeti mívelésöket alapító munkához” [59].

Az elérendő cél a tanítókra is nagy feladatokat ró. *Lesnyánszky Andrásnak* 1832-ben kiadott *Didaktikája* felhívja a figyelmet arra, hogy minden tanuláshoz szükséges, hogy tudjuk, amire mást akarunk tanítani. Ez azonban még nem elegendő az eredmény eléréséhez: a tanítónak rátermettnek is kell lennie a tanításra, és megfelelő módszert is kell alkalmaznia [60]. Az anyanyelvi oktatással kapcsolatban felhívja a figyelmet a nyelv és a gondolkodás összefüggésére [61]: „... a' nyelv törvényeinek ösmerete önmagában néminemüképen csinosíttya az elmét, 's már mint az értelemnek foglalatoskodtatása magas beccsel bir... A nyelv szabásainak ösmerete tehát a' gondolkodó tehetségnek tökéletességét is közbevetetlenül előmozdíttya, 's meggyőz bennünket arról, hogy jól, helyesen, mondottuk ki azt, a' mit világosan gondoltunk. E' mellett ez által nem csak az emlékezet, hanem az értelemnek, és ítéletnek minden tehetsége nyer...” (586. o.)

Ezzel a meglátással nem is áll egyedül. Fel kell figyelnünk arra, hogy már vannak, akik az anyanyelv oktatásának kérdését tágabb látókörrrel figyelik, és túllépnek a nemes, de egysíkú hazafias felbuzduláson. Természetesen erre is találunk még példát a kor nevelési irodalmában, pl. *Kunoss Endre* munkáját [62], aki — annak ellenére, hogy munkájának ezt az alcímet adta: *Jelen időnk szelleméhez alkalmazva* — úgy tűnik, már nyitott kapukat döngtet, mikor a latin nyelvvel szemben a magyar nyelv tanításáért emel szót, patétikusan állapítva meg: „Kitünt végre a' századokig tartott setéségből fénye nemzeti nyelvünknek, hazánknek néhány örök emlékezetre méltó nagyai 's nemes férfiai új létre támasztották azt föl vérrel ázott sírjának hantjai közül, 's örök dicséretü gondoskodásuk annyira emelte, hogy közremény szerint kevés idő múlva a legmiveltebb nyelvek között foglaland helyet, 's bő áldást árasztand az általa egyesített egész magyar nemzetre...”

Ez a két általános neveléstan egészen más szemszögből ítélte meg az anyanyelvi nevelés ügyét. Ez is jelzi, hogy amikor eldől a magyarnyelvűségért folytatott harc a magyar nyelv javára, akkor már természetes lesz a követelés: az anyanyelvet az iskolában is tanítani kell. Ezzel azonban újabb problémák jelentkeznek: mit és hogyan tanítsanak meg a nyelvi ismeretekből.

Megjelennek egészen gyakorlati jellegű munkák, pl. az 1834-ben Kassán kiadott *Magyar grammatika* (különös tekintettel az orthographiára és levelező könyv) [63]. Ez a 90 oldalas könyvecske a „közhasznú ismeretek” iskoláját adja 6 osztályban (Magyar grammatika és levelező könyv, természethistória, physika, geographia, közönséges história, számoló könyv). A 90 oldalból 36 oldalon nyelvtani tudnivalókat közöl, mondván, hogy vannak ismeretek, amelyek nélkül senki el nem lehet: ilyen az a tudomány, hogy hogyan kell gondolatainkat írásban és szóban közölnünk. Megszívlelendő gyakorlati tanácsokat is ad olvasójának (pl.: a jó írásmód fő sajátságai: 1. orthographiai és grammatikai helyesség, 2. érthetőség, 3. tisztaság, 4. határozottság, 5. rövidség, 6. kellemes hang: a mondasók és periódusok kerekdedsege, a beszéd könnyű folyása).

A gyakorlatiasságot a kor pedagógiai irodalmában is követelményként találjuk, sőt *Sasku Károly* a Tanítás alaptudományáról szólva 1837-ben alapvető szempontként jelöli meg: „Jaj azon tudománynak, mellynek nem az emberi nemzet’ boldogítása a’ czélja! Az olyan tudomány bolondság, legalább haszontalanság; időt veszteni pedig vele oktalanság; mert a’ miből az ember nem okul, annak lehetetlen oktalannak nem lennie” [64].

Eppen *Sasku Károly* munkája mutat rá arra is, hogy *Karl Becker* hatására [65] a logikai irányzatnak, mely szerint a nyelv alkalmazott logika, nálunk is vannak hívei. *Sasku* így ír: „... a’ gondolkodást adván elé a’ beszéd, elébb kell gondolkodni tudni, vagyis a’ gondolkodás törvényeit ismerni, mintsem az azt kifejező beszéd’ szabályait, mellyek a’ gondolkodás’ törvényein épülnek, fejtogetnének; sőt nem is lehetne előbb megérteni a’ beszéd — vagyis nyelvtudományt, mivel a’ közönséges nyelvtudomány már a’ böltselködésnek legnehezebb része, e’ nélkül pedig az egyes nyelvek’ szabályait tudományszeresen megérteni tellyes lehetetlen.” (32. o.) [66]

Mozgás, változatosság, új elvek jelentkezése, új utak próbálgatása jellemzik ezeknek az éveknek a nyelvtanirodalmát.

Természetesen vannak *hagyományos úton járók* is, így **Bitnicz Lajos** az elődöket (*Gyarmathy*, a *Debreceni Grammatika*, *Révai* stb.) idézve közlő módszerrel próbálja „nyelvünk mezejét tudományosan kimérni” [67]. *A’ magyar nyelvtudomány főbb szabályainak rövid foglalatját összeállító szerző* viszont a régi katekizáló módszerrel adja a rövid szabályokat, példák és feladatok nélkül [68].

Ekkoriban pedig már minta is lenne az olyan nyelvtankönyvre, amelyik a módszeres feldolgozásra is példát ad: **Kecksméthy Csapó Dániel** *Kérdezősködő Magyar Nyelvmestere* 1833-ból [69]. Bevezetőjében a szerző elmondja, hogy rendszere különbözik az eddigiektől: részletesebben tárgyalja a betűzést, az írást és az olvasást. Visszatér a szakkifejezéseknek német megfelelővel való magyarításához. De a németet és a franciát veszi segítségül a helyes kiejtés tanításakor is.

Könyvének igen figyelemre méltó része, ahol gyakorlatban bemutatja, hogyan kell folynia a nyelvtani elemzésnek.

„Hát a szókötési Fejtegetés Miképpen történik:

Úgy, hogy a szókötés szabályai szerint megvizsgáljuk és kinyomozzuk:

1. Azt, mellyik a főmonda? mellyik abban a' tárgyazat? mellyik az állítmány? s kötölék (az összetett állítmány igei tagja!) továbbá mely-lyek annak világosító v. közbevetett részei?

2. Megnézzük: jól van-é az egész monda összeszerkesztve, megmond-ván: milly szabályokon épült annak mindenki része, jelesül:

3. Megvizsgáljuk, minő helyzetben vagy függésben van a név az igé-vel? A melléknév a főnévvel? az ige az ejtéssel?" stb. (178. o.)

Példát is ad: egy szöveg elemzését. Ebből is nézzünk meg egy rövid szemelvényt: „kifejtődése: vegyes hangú birtokos név, származott ki ige-szócskával összetett fejtődik középigéből, mellynek törzsöke fejt cselekvő ige, van az E. 3. nevezőjében 3. dik személyű raggal, véghez: fennhangú főnév, van az egyes számban hez utóljáróval, de itten ige szócska képen áll...” stb.

Módszerével kapcsolatban különösen ki szeretném emelni, hogy amint a bemutatott részlet bizonyítja, a megállapítások indokolását is megkí-vánja, sőt az összefüggések feltárását is (minő függésben van a név az igével).

Hasonlóan jelentős kötet módszertani szempontból **Edvi Illés Pál** *Első oktatásra szolgáló kézikönyve* [70]. Munkájának igen nagy érdeme, hogy gyakorlászövegeket is közöl. Gyakorlatiassága nemcsak az anyag feldol-gozásának módszerében mutatkozik meg: az első részben az Értelem gyako-rlások c. fejezetben a szemlélettágítás, a világról alkotott kép teljesebbé tétele, a nyelv fejlesztésével a gondolkodás fejlesztése is a célja, amikor ilyen kérdésekkel foglalkoztatja a tanulókat: „Feleljetek: Mit akar az éhes? Mely állatok szükségesek a földműveléshez? Mi a cél? Hogyan éred el? Mi az eszköz? Milyen eszközök szükségesek a főzéshez?” stb.

Gyakorlatot is közöl: diktátumnak: „Nem mindegy, akár vizsla men-jen a' vadással, akár agár. Templomban a' kar, éneklésnél egyebet nem akar. A' ki atya, vigyázzon, hogy legyen mindig józan az agya. Eger városában is van egér. E' könyv nekem arany-bánya; ki nem kap rajt' majd meg-bánja.”

Változatossá is teszi a gyakorlatot: hibás példát, szöveget is közöl javításra.

A hanglejtés, a helyes kiejtés kérdéseiről, szintén gyakorlatokkal szól: „Felszáll a' por, kábít a' bor. A' gyermek sír, drága a' zsír.” stb. stb.

A 30-as éveknek ezeket a módszertörténeti szempontból is fontos munkáit a 40-es években is szép számmal követik újabb nyelvtanköny-vek: Széchy Ágoston Imre [71], Warga János [72], Majoros András [73], Táncsics Mihály [74], Schültz István [75], Keszler Ágoston [76], Matics Imre [77], Szuppán Zsigmond [78], Galgóczi Gábor [79] stb. tankönyvei.

Ezeknek a könyveknek majdnem mindegyike tovább viszi valamivel az iskolai nyelvtanítás ügyét. **Széchy Ágoston Imre** katekizáló könyvében a gyakorlatok sokaságát is közli. Fontos módszertani tanácsot ad: az egész nyelvtani anyagot sorra kell venni, „ezeknek részeit kell különösen egytől egyig megfejteni, azután ismét részenként egymáshoz kapcsolni... de mindezt egyszerű példákön kérdezőleg végezze az oktató úgy, hogy a határozásokat lépésenként képezze tanítványaival, s azokat velük mint-egy kitaláltassa. Minden illy magyarázat után pedig gyakorolja őket a



074128

MAGYAR

# NYELVTAN

HANGMÉRTÉKKEL.

IRTA

STANCSICS MIHÁLY.

MÁSODIK OSZTÁLY,  
IDŐBBEK SZAVAINA.

*Táncsics Mihály nyelvtanának címlapja*

megfejtett tárgyban, mind szóval, mind írásai feladások által mind addig, míg azt úgy magokévé tették, hogy a megjelelést hallván, vagy maguk kimondván, egzsersmind az egész fogalmat állíthassák öntudatukban elő." — Korát megelőzően teszi tudatossá a tanítók számára, hogy a tanítás akkor lesz eredményes, ha a tanulók aktív résztvevői a fogalomalkotási folyamatnak, s a kialakított ismereteket gyakorlás után elmélyítik. Ehhez szükséges, hogy kerüljék a formális vizsgálódást. „... a gyakorlások mind szóval, mind írásban úgy intéztessenek; hogy a tanulók a' nyelvalakzatokat nem... végtagjaikból, hanem fogalmaik értelméből tanulják meg.”

**Warga János** is a gyakorlás jelentőségére hívja fel a figyelmet: „A tanítótól „múlhatatlanul megkívántatik, hogy minden esetre példát mondasson”. Rámutat a tanító személyiségének fontosságára: „... a tanítást a könyv is hordja ugyan, de fő abban a tanító szelleme. A könyv még magában holt, a tanító szelleme teszi azt élő munkássá”. — Könyvének érdekessége az is, hogy szemléltető szöveg, vers áll az egyes fejezetek élén, s azokból vezeti le a szabályt.

**Matics Imre** könyvében ki kell emelnünk a tipográfiai megoldásokat: változatos betűtípusok alkalmazásával tette könnyebbé, áttekinthetőbbé a tanítandó anyagot, és gazdag példatárral dolgozott.

Természetesen nem mindegyik feldolgozás tartalmaz ilyen pozitív elgondolásokat. De nem is sokat várhatunk pl. **Galgóczi Gábor** nyelvtanától, hiszen ő maga, a köz- és váltójogi ügyvéd előre elnézést kér: „Ha írásmódom talán nem eléggé szabatos, vagy a' helyes szókötés szabályainak nem felel meg mindenütt, mint még gyakorlatlan az irodalmi pályán, kegyeletes elnézést kérek.” De — mint írja — a haza felvirágoztatásának óhaja vezette.

**Majoros András** pedig egyszerűen 87 §-ban összefoglalja a nyelvi szabályokat, majd egy „Végintés”-ben figyelmezteti a tanítót: „Igen hasznos dolgot cselekedendik, ha a nyelvtan magyarázata közben növendékeit az úgynevezett fejtegetésben vagy boncolásban gyakorolja.”

A 40-es évek termésének egyik érdekes és jellegzetes darabja **Schültz István** könyve. A szerző katekizáló feldolgozásban adja a nyelvi tényeket. Pl.:

„Mi a' nyelvtudomány? A' nyelv tulajdonságait magokban foglaló szabályoknak rendszeres előadása.

Mi a' magyar nyelvtudomány?

Olly rendszabások foglalata, mellyek szerint magyarul helyesen olvasni, írni, és beszélni tanulunk.” stb. stb. (7. o.)

De sajátossága, hogy a magyar nyelvtan tényeit német szövegekkel szemlélteti; így pl. az *é* birtokjelet. (21. o.) Wem gehört dieses Haus? dem Richter ... stb. (gót betűkkel szedve).

A 40-es évek nyelvtani termése igen gazdag. Nagyon változatos tartalmú és színvonalú kiadványok állíthatók egymás mellé. Sok az elmentés nézet, megállapítás még mindig. Valóban szükség volt már arra, hogy központilag rögzítsék a nyelvi normákat. Ezt a munkát csak az Akadémia vállalhatta magára, már megerősödött tekintélyével. Az Akadémia megbízásából **Czuczor Gergely** és **Vörösmarty Mihály** vállalkozott a tankönyv megírására. Kiadásra is került A magyar nyelv rendszere 1846-ban (80.). A könyv arról tudósítja Bevezetőjében az olvasókat, hogy az Akadémia hivatva érzi magát ennek a munkának az előállítására, de ezzel természetesen nem tekinti lezártak a nyelvi kérdéseket.

A mű fő részei: Betűtan, Szótan, Mondattan és Szómértan. Ezek között a keretek között nincs lehetőség e munka részletes méltatására, de annyit el kell mondanunk, hogy az első akadémiai nyelvtan megfelelt feladatának. Jelentősége valóban igen nagy, hiszen végre rendet teremtett az ingadozó nyelvhasználat formái között. Arról azonban nincs adatunk, hogy iskolai használatba is került volna.

A' MAGYAR

# S Z Ó K Ö T É S

FŐBB SZABÁLYAI.

---

**A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG'**

KÜLÖN HASZNÁLATÁRA.

---

**BUDÁN,**

**A' MAGY. KIR. EGYETEM' BETŪIVEL**

M. DCCC. XLIII

*A Magyar Tudós Társaság fontos feladatának tartja a nyelvi normák rögzítését*

Az akadémiai nyelvtan az iskolákban egyelőre nem éreztette hatását. A magyar tanítási nyelv terjedésének következtében továbbra is gyors egymásutánban jelentek meg jobb-rosszabb nyelvtanok [81], néhány oldalas feldolgozástól [82] az egyes részterületek alapos kifejtéséig [83]. Ennek a korszaknak is részletes képét rajzolta meg Bakos József Nyelv-és iskola c. tanulmányában [84]. Megállapította, hogy a korabeli tankönyvtől nemcsak azt kívánták meg, hogy igazodjon „a tudomány jelen állásához”, hanem azt is, hogy gyakorlati legyen. A gyakorlati módszer igénye elsősorban azért merült fel, mert „a korabeli nyelvtankönyvekben sok volt a szabály és az erőszakosan elvont elméletieskedés” (13. o.).

A korszak nyelvtanírói tehát már világosan látták, hogy előbbre kell lépniük a gyakorlatiasság felé. Mégis jelennek meg még ebben az időben is száraz, katekizáló, még formájukban is egyhangú könyvek [85].

Gyakorlati céllal készül viszont **Kempelen Győző** *Magyar nyelvtani gyakorlókönyve* [86]. 4 fokozatban veszi sorra az egyes nyelvi kategóriákat, és közöl velük kapcsolatban különböző feladatokat. Pl.: „Tegyétek a következő jelentő módú mondatokat parancsoló módba! — Különítsétek el a következő szövegben a cselekvő igéket a szenvedőktől” (70. o.) stb. stb. — Nevelési szempontokra is tekintettel van, amikor a kérdő mondatok közé ilyeneket iktat: „Miért ne együk meg az oly bogyókat, amelyeket nem ismerünk? Miért nem szabad kővel hajigálni?” (87. o.) — Az ilyen kérdések föltevésekor a tanulók életkori sajátosságaira is gondol.

A „gyakorlatilag szerkesztett” nyelvtanok közül ki kell emelnünk a *Sárospatakon 1855-ben* kiadott, és utána több kiadásban megjelent *magyar nyelvtant* [87]. A régi grammatikák mintájára 115 §-ban közli a nyelvtani szabályokat, de az anyag feldolgozása helyenként már a mai módnak felel meg: szemléltető szöveg, szabály, feladatok a sorrend. Külön ki kell emelnünk ezt a könyvet tipográfiai megoldása miatt is: mintaszerűen igyekezett megoldani feladatát, a sok alcím okozta nehézséget a betűtípusok változatossága ellensúlyozta.

A korszaknak a többi jó közül is kiemelkedő terméke Ihász Gábor és Szvorényi József nyelvtana.

**Ihász Gábor** *Magyar Nyelvtana* [88] a kor legelterjedtebb nyelvtan-könyve volt: 29 kiadást ért meg. Bakos József részletesen értékeli Ihász könyvét: bár „túlzsúfolt és a példák hosszú sorával agyontámogatott írás volt”, helyenként nehézkes megfogalmazásban, de foglalkozik nyelvhelyességi kérdésekkel, sok jó példát ad a régi magyar nyelvből, és ezen az alapon védelmébe veszi az *é-zést* [89].

**Szvorényi József** *nyelvtanai* [90] is több kiadást értek meg [91]. Igen jelentős elvet rögzít 1861-ben kiadott nyelvtana bevezetésekként: „... a nyelvanyag és alakok élettelen halmazát ne a beszéd épületének független töredékeiül s mintegy darabonkint, hanem organikus összefüggésekben, példagondolatok és példaalakokban tüntesse föl. Ily módon a száraz szabályok és műszók élő betűje is enyhébbé lesz, és nem csak magyarázatot, hanem értelmet és életet is nyer.” — „Pusztá alkat vagy alak szerint nyelvünkben, többi közt, teszem, igéink- és neveinknek csak osztályozása sem eszközölhető.” „Nem oszthatom ezek szerint azok nézeteit, kik korainak vélvén a beszéd belső (logikai) viszonyainak ismeretére vinni a gyerekeket, tanaikban mindent gyermekpéppé higítanak.”

Úgy gondolom, Szvorényinak ezek a mondatai a legvilágosabban tükrözik egyéni felfogásán túl azt a társadalmi igényt is, amelyet a kor támasztott a nyelvtanítással szemben. Az anyanyelvi nevelésért folytatott harc a magyar tanítási nyelv elrendelésével elérte célját, sürgetése már korszerűtlennek számított még úgy is, hogy a magyar nyelvű tanítás egyelőre csak papírforma szerint volt általános. *A latin nyelv háttérbe szorítása a társadalmi életben véget vetett a latin nyelv uralmának, az iskolában is természetesen szorult háttérbe tehát a latin grammatika.* A korszak nyelvtankönyvei már nem azért vették sorra a magyar nyelv szabályait,

hogy ezáltal megkönnyítsék a latin nyelv tanulását, hanem azért, mert az adott történelmi helyzetben *a magyar nyelvért folytatott harc a nemzet önálló létéért való harcot is jelentette.*

*Sokan még ennél is tovább tekintettek.* Nem elégedtek meg a nyelvtanítás pusztá tényével, hanem azt eredményessé is akarták tenni, belátva, hogy *a nyelvtan megfelelő anyagának helyes tanítása fejleszti a gondolkodási készséget is, és megkönnyíti a gyermek számára a világban való eligazodást. Ezért lépett sürgetőleg előtérbe a gyakorlatiasság.* Fontos kérdések vártak tehát még tisztázásra: mit, mennyit és hogyan tanítsanak a gyermeknek anyanyelvéből? Ezekre a kérdésekre a választ csak a következő korszakok adták meg, amelyeknek vizsgálata már további feladat lesz.

#### J E G Y Z E T E K

- [1] vö.: Chikán Zoltánné: A magyar nyelvtanítás célkitűzéseinek változása a tantervek tükrében. Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, VIII. (1970): 147—179. — Külön is: Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Füzetei, 505.
- [2] Tanterv a népiskolák számára. Az 1868-i XXXVIII. t. cz. értelmében kiadta a Magyar Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter, Budán, 1869.
- [3] Grammatica Hvngarolatina in vsvm pverorvm recens scripta Joanne Sylvestro Pannonio avtore. Neanensi, an. 1539.
- [4] Balázs János: Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei. Nyelvtani Tanulmányok, szerk.: Sulán Béla, Bp. 1961. 167—184. — Külön is: Különlenyomat a Nyelvtani Tanulmányokból. Bp. 1961.
- [5] Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 185—237. 1.
- [6] Turóczy Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933. 20—21. 1.
- [7] Balázs János: Sylvester János és kora. 189. o.
- [8] Uo.
- [9] Toldy Ferencz: Corpvs Grammaticorvm Lingvae Hungaricae Veterum. — A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Pest, 1866. — Előszó.
- [10] Alberti Molnár Szenciensis Novae Grammaticae Vngaricae Libri Dvo. Hanau, 1610.
- [11] Geleji Katona István Magyar Grammatikatska A' vagy az igaz magyar írásban és szollásban kívántató néhány szükséges Observatiók... Gyulafehérvár, 1645.
- [12] Georgi Csipkés Comarini Hungaria Illustrata, hoc est brevis sed methodica Natvrae et Genii Lingvae Hungaricae Explicatio... Utrecht, 1655.
- [13] Pavli Pereszlényi Grammatica lingvae Vngaricae. Nagyszombat, 1682. — 2. kiad. 1702. — 3. kiad. 1738.
- [14] Pavli Kövesdi Elementa Lingvae Hvngaricae. Lőcse, 1686.
- [15] Szónyi Nagy István: Magyar oskola, mellynek mesterségével az okos és serény tanító kiváltképpen az idősbeket, írás olvasásra XII órák alatt megtaníthattya.
- [16] Adami Mihály: Institutiones grammaticae Hungaricae. Bécs, 1761. — Ausführliche und neuerläuterte Ungarische Sprachkunst, Bécs, 1760.
- [17] Klein Efraim: Specimen enucleatoris grammaticae hungaricae, Pozsony és Kassa, 1776. 2. kiadás ugyanott, 1792.
- [18] Klein Efraim: Phrases ex Langianis colloquiis latinis excerptae atque germanica, hungarica et bohemica versione donatae, Pozsony, 1774.
- [19] Magyar Grammatica vagy- is a' haza' nyelvnek gyökeres meg-tanulására való intézet ugyan a' magyar nemzeti oskolák számára. Cum Special. Privileg. Sac. Coesar. Regice Apost. Majest. Buda MDCCLXXXI. — További kiadásai: Budán, 1788, 1792, 1793, 1796, 1802-ben kétszer, 1808, 1809, 1812, 1815.
- [20] Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899—1902. II. 286—287.
- [21] Révai Miklós: A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása felől kettős tanuság avagy Ortográfia. A nemzeti oskolák számára. Budán, 1780.

- [22] vö.: Dr. Bakos József: *Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvtanítás és az iskolai nyelvművelés történetéből. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, Eger, 1955. 1—52. — Külön is: Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei 1.*
- [23] Czeizel János: *Dayka Gábor, mint a magyar nyelv és irodalom tanára. Magyar Paedagógia, 1902: 491.*
- [24] Merkur von Ungarn, 1786. I. 51.
- [25] Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Bp. 1927. I. 230.*
- [26] *Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Bétsbenn, A' Magyar Hírmondó íróinak költségével, 1795.*
- [27] Simai Ödön: *Földi János Magyar Grammatikája. MNy. VIII. (1912): 177—186.*
- [28] Gyarmathy Sámuel: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvár és Szeben, 1794.*
- [29] Andrád Sámuel: *A magyar szözlásnak módjáról. Bécs, 1791.*
- [30] Rosenbacher Ferenc: *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatika. Besztertze-Bányán, 1792.*
- [31] Szenthe Pál: *Magyar oskola, az az magyar grammatika, mely a' magyar nyelv' természetének fundamentomát fel-fedezvén a' magyart magyarul tanítja. Pesten, 1792.*
- [32] Pázmándi János: *Magyar grammatika. Pest, 1794.*
- [33] Böjthi Antal: *A' nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya, mely a' józan okosságnak, a' nyelv tulajdonságának, s' az erdélyi jobb élésben lévő magyarságnak törvényei szerint irattatott 1790. Marosvásárhelyt. Nyomtattatott 1794.*
- [34] *Kisded magyar grammatika. Melly még a Magyar Oskolában lévő, de a Deák Oskolákra igyekező Kisded Tanulóknak olly véggel készítettett, hogy a Deák Nyelv Mesterségét majd könnyebben tanulhassák. Pozsony, 1797., 1801.*
- [35] Vitkóti Mátyás: *Három nyelvenn szöllő rövid magyar grammatika az oskolai ifjúság számára. Kassa, é. n. 2. kiadás: Pest, 1797.*
- [36] Makó Pál: *Brevis institutorum lingvae Ungaricae adumbratio. Buda, 1792. — Vályi K. András Fundamenta lingvam Ungaricam practice docendi et discendi. Pest, 1792. — Fundamenta linguae Hungaricae. Grundlinien der ungarischen Sprache. Pozsony, 1793. — Szaller György: Hungarica grammatica latine et germanice. Ungarische Sprachlehre, lateinisch und deutsch erklärt. Pozsony, 1793. 2. kiadás: 1794. — Paradigma conjugationes verborum, et methodus iisdem recte utendi Hungaris propria. Poonii, 1799.*
- [37] Gubernáth Antal: *Institutiones Linguae et Litteraturae Hungaricae. Tomus I. Complectens Grammaticam cum Syntaxi. Pozsony, 1802. Tomus II. Complectens Ornatam Syntaxim cum Phraseologia et Cortesia. Pozsony, 1803.*
- [38] Révai Miklós: *Elaboratior Grammatica Hvngarica. Pest, 1806.*
- [39] Ágoston Antal: *Magyar oskola, mellynek tárgya a' magyar nyelvnek anyai természete, és a' magyar szóknak belső értelmek. — Nagy-váradon, 1805.*
- [40] Simon Antal: *Igaz mester, a ki Tanítványait igen rövid idő alatt minden unalom nélkül egyszerre írni és olvasni is megtanította. Buda, 1808.*
- [41] vö. Dr. Bakos József: i. m. 20—21. o.
- [42] *A Debreceni Ev. Ref. Főgymnasium Értesítője az 1894—95. iskolai évről. Debrecen, 1895. Géresi Kálmán: A kollégium történetének vázlatja 1848-ig. (5—40. oldal.)*
- [43] *Magyar grammatika, melly főképpen a' deák nyelv tanulására készülő magyar gyermekek számára íródott. Debreczenbenn. 1808.*
- [44] Verseghy Ferenc: *Epitome Institutionis Grammaticarum Linguae Hungaricae. Tomulus I.—V. Budae, 1816.*
- [45] Verseghy Ferenc: *Magyar Grammatika, avvagy Nyelvtudomány, mellyben a' Hazai Nyelvnek sükeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztnek. A' Magyar Nemzeti Oskolák számára Budánn, 1818.*
- [46] Benkő Loránd: *Felvilágosodás kori nyelvtanaink szerepe az írásbeliség normáinak alakulásában. Nyelvtani Tanulmányok. Szerk.: Sulán Béla. Bp. 1961. 185—202.*
- [47] Uo. 186. o.

- [48] vö.: Benkő Loránd idézett tanulmányának ezzel a kérdéssel kapcsolatos adatait: 191—kk.
- [49] Dr. Bakos József: i. m. 23. o.
- [50] Böngérfi János: Népiskolai magyar nyelvtanaink története. Bp. 1908. Néptanítók Könyvtára, 35—36. füzet. 37. o.
- [51] Benkő Loránd: i. m. 185. o.
- [52] Kovalovszky Miklós: Tudományos nyelvünk. Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény. Szerk.: Pais Dezső. Bp. 1955. 227—313. o. — Az idézett hely: 259. l.
- [53] Szilasy János: A' nevelés tudománya. Budán, 1827. 292—299. o.
- [54] Deme László: Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások. Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény. Szerk.: Pais Dezső. Bp. 1955. 27—83. — Az idézett hely: 61. o.
- [55] Vajda Péter: Magyar nyelvtudomány. Kassán. 1835.
- [56] vö.: Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Bp. 1922.
- [57] Szalay Imre: A' magyar nyelv-tudomány rövid foglalatja a' kisebb tanulók számára. Pesten, 1828. — 2. kiad. 1829. — 3. kiad. 1830. — 4. kiad. Magyar nyelvtudományi rövid oktatás. Pest, 1831. — 5. kiad. 1833. — 6. kiad. 1846. — 7. kiad. Magyar nyelvtudomány rövid oktatásokban. Kolozsvár, 1845.
- [58] vö.: Bakos József: i. m. 24. o.
- [59] Szalay Imre: Magyar nyelvtudományi rövid oktatás kezdő tanulóknak számára. Pest, 1831. 4. kiadás.
- [60] Lesnyászky András: Didaktika és methodika, avvagy a' tanításnak közönséges tudománya, és a' tanítás módgyának tudománya. Nagyvárad, 1832.
- [61] Uo. 585—586.
- [62] Kunoss Endre: Alapvonalak a' honi nevelés köréből. Jelen időnk szelleméhez alkalmazva Pesten, 1833. 36. o.
- [63] Magyar grammatika különös tekintettel az orthographiára és levelező könyv. Rövid oktatás a' helyes és hibátlan írásra 's a' közéletben szükséges levelek' és egyéb tisztí irományok' foglalására levél és egyéb íráspéldányokkal. Kassán, a' Literaturai Intézetben, 1834.
- [64] Sasku Károly: Tanítás' alaptudománya. Pesten, 1837. 6. o.
- [65] Karl Becker: Organism der Sprache, 1827.
- [66] Sasku Károly: i. m. 32. o.
- [67] Bitnicz Lajos: Magyar nyelvtudomány. Pesten, 1837.
- [68] A' magyar nyelvtudomány főbb szabályainak rövid foglalatja. A' gyengébb korú elmék használatára. Pesten, 1835.
- [69] Kecskeméthy Csapó Dániel: Kérdezősködő Magyar Nyelvmester, az az: kérdésekbe és feleletekbe foglalt honi nyelvtudomány világosító jegyzésekkel. Íratott nevendékek számára K. CS. D. magyar nyelvtanító által. Pesten, 1833.
- [70] Edvi Illés Pál: Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a' legszükségesebb tudnivalók... Budán, 1837.
- [71] Széchy Ágoston Imre: Elemi magyar nyelvtan gyakorlatilag előadva. Pesten, 1840.
- [72] Warga János: Magyar nyelvtan tanmódszerűleg előadva Pesten, 1842. — Magyar nyelvtan tanmódszerűleg előadva. Az I. és II. gymn. oszt. számára. 3. rész. I. Szótan. II. Szóragtan. III. Mondattan. Pest, 1842. 2. kiad. 1853. 3—6. kiad. Magyar nyelvtan. I. Szótan. 1857—1870. — Magyar mondattan az iránytan elemeivel összekötve. 2. kiad. Pest, 1856. 3. kiad. 1862.
- [73] (Majoros András): A' magyar nyelvtan elemei. A' két alsó nemzeti osztálybeli tanulók számára. Sárospatakon, 1844.
- [74] Tánicsics Mihály: Magyar nyelvtudomány. Kisdedek számára. Pest, 1840. Magyar nyelvtudomány hangmértékekkel, idősbek számára. 2. kiad. Pozsony, 1842. 3. kiad. Pest, 1844. Magyar nyelvtudomány kérdések- és feleletekben, nagyobb tanulók számára. Pest, 1840.
- [75] Schültz István: Magyar nyelvtan főbb szabályainak rövid foglalata, gyakorlatilag előadva gyengébb korúak használatára, Pesten, 1845.
- [76] Keszler Ágoston: Magyar Nyelvtan, Szombathely, 1845.
- [77] Matics Imre: Alkalmazott magyar nyelvtan. Pozsonyban, 1847.

- [78] Szuppán Zsigmond: Magyar nyelvtan serdültebbek számára I. és II. rész. Nagyszombat, 1844—45. III. és IV. rész. Pozsony, 1847.
- [79] Galgóczi Gábor: Magyar nyelvtan. A' magyar nyelvet a' természetből és természetesség szerint, szoros szószármazási rendszerben fejtegetve. (Pesten, 1848.)
- [80] A' magyar nyelv' rendszere, Közre bocsátá A' Magyar Tudós Társaság Budán, 1846.
- [81] Vö. Sági István idézett műve, 47—50. l.
- [82] Dr. Márki József és Dr. Zimmermann Jakob: Népiskolák könyve. Pesten, 1853. — A többféle tárgykört felölelő munkában egy 20 oldalas rövid kis nyelvtani rész van.
- [83] Warga János már említett mondattana átdolgozott kiadásban 1856-ban; vagy Riedl Szende külföldi minták nyomán írt Magyar hangtan c. munkája (Prága és Lipcse, 1859.).
- [84] Dr. Bakos József: Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar nyelvtanítás történetéből. 1849—1900. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. Eger, 1956. 7—63. — Külön is, Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei 24. Eger, 1956.
- [85] Magyar nyelvtan a középtanodák II. osztálya számára. Budán, 1851. — Magyar mondattan főbb szabályai. Egerben, 1852. — Dr. Lutter Ferdinánd: A magyar nyelvtan elemei. Pesten, 1853. stb.
- [86] Kempelen Győző: Magyar nyelvtani gyakorlókönyv, Szeged, 1858.
- [87] Magyar nyelvtan gyakorlatilag szerkesztve. Algymnasium számára 1855. — Népiskolák számára 1855. — Második kiadás: 1857. — 5. kiadás: 1866.
- [88] Ihász Gábor: Magyar Nyelvtan az I. és II. osztálybeli Gymnasium Ifjúság használatára. Eger, 1852.
- [89] Dr. Bakos József: i. m. 14—16. o.
- [90] Dr. Bakos József: Egy fejezet az alkalmazott nyelvtudomány fejlődéstörténetéből. Szvorényi József és Ihász Gábor munkássága. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. (1850—1920.) Budapest, 1970.
- [91] Szvorényi József: Kisebb magyar nyelvtan. Az algymnasiumok I—III. oszt. számára. I. Szótan, Pest, 1865. 5. kiad. 1875. 6. kiad. Budapest, 1876. 7. kiad. 1878. 8. kiad. 1886. — II. Mondattan. Pest, 1865. 4. kiad. 1875. 5. kiad. Budapest, 1885.